

İDEAL BİR TÜRKMEN (OĞUZ) LİDERİ: MELİK İMÂD ED- DÎN DÎNAR

AN IDEAL TURKMAN (OGHUZ) LİDER: MALİK EMAD AD-DİN DÎNAR

Behzad JAFARİ*

Öz

Türk milleti tarihe çıkışından bu yana devlet kavramını hep önemsemmiştir. Onlar gittikleri her yerde diğer halklar üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır. Yaşadıkları “atlı-göçebe” hayat tarzı gereği, daima savaş ve akınlara hazırlıklı olmuşlardır. İşte bu yaşam şartlarını, fırsata çeviren Türkler, güçlü erler olarak yetişiyorlardı. Nitekim Orta Asya’nın bozkır sahalarında tabiatın çetin ve amansız koşullarına göğüs geren Türkler sanki sürekli askerî eğitime tâbi tutuluyormuş gibiydiler. Bu nedendir ki İslamiyet’i kabul eden Türkler, İslam’a yeni bir can vererek, İslam’ın en güçlü kuvvetleri oldular. Böylece perişan hâlde olan İslam Dünyası, Selçuklularla tekrar parlak dönemini yaşayabildi. Selçukluların esasını teşkil eden Oğuz Türkmenlerinin çoğu, ağır göçler hâlinde batıya doğru akın ettiler. Oğuzların küçük bir kümesi ise Selçuklunun çöküş dönemine kadar Orta Asya’da yaşamlarına devam etseler de, yerli hükümdarların tazyikleri neticesinde, ana vatanlarını terk ederek Sultan Sancar’ın topraklarına geldiler. Selçuklu Devleti’nin esaslı olan Oğuzlar, bu devletin yıkılışına da sebep oldular.

---

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Hacı Bayramı Veli Üniversitesi, Ortaçağ Tarihi A.B.D, Ankara/Türkiye, behzad.jafari@gazi.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0002-8123-3329>.

İşte bu Oğuzlar arasında, dedesi "Kol Beyi" olan Melik Dînar da vardı. Büyük Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra Oğuzların büyük bir kısmı dağılarak perişan olduysa da bir kısmı Melik Dînar'ın Kirman'a gelişiyle yeni bir devlet kurabildiler. Bu devletin başında bulunan Melik Dînar'ın tarihi şahsiyeti ile ilgili araştırmalar oldukça sınırlıdır. Melik Dînar'ın tarihî şahsiyeti incelenirse Kirman bölgesindeki Oğuzların da tarihi aydınlanabilir. Çalışmamız Melik Dînar'ın karakterini bir kahraman ve devlet başkanı olarak ele alacaktır.

•
Anahtar Kelimeler

Oğuz Türkleri, Melik Dînar, Devlet ve Hâkimiyet, Selçuklular, Kirman

•

Abstract

The Turkic peoples have always emphasized on the concept of the state since their emergence in history. They established their sovereignty on local people wherever they went. The necessity of "horse-nomadic" lifestyle demanded them to be always ready to invade and fight. This is why the Turks turned these living conditions into opportunities and grew up as powerful heroes. As the Turks who shielded their chest against the extreme conditions of the Middle Asian steppes' nature seemed to be constantly on military training.

That is why the Turks who accepted Islam, became the most powerful forces of Islam by breathing a new spirit into Islam. Therefore, the world of Islam, which was declining, was able to experience a brilliant period with the Seljuqs. Many of the Oghuz Turkmens, who formed the basis of the Seljuk Empire, flooded westwards in the form of large migrations. Some of these migrations took place by the Oghuz Turks, who emigrated from their homeland to the land of Sultan Sanjar under the pressure of the domestic rules. The Oghuz Turks who formed the foundation of the Seljuk government caused the fall of this government as well.

Malik Dînar, whose grandfather was "Kol Beyi", was among these Oghuz Turks. However, a large group of Oghuz Turks were dispersed after the collapse of the Seljuk Empire, but another group of them, with the arrival of the Malik Dînar, was able to establish a new government. Research on the personality of Malik Dînar, who was the head of government, is extremely limited. By examining Malik Dînar's historical character, the history of Oghuz Turks that have been in Kerman can also be clarified. Our research will study the character of Malik Dînar as a hero and president of government.

•
Keywords

Oghuz Turks, Malik Dînar, Government and Sovereignty, Seljuqs, Kerman

GİRİŞ

Her devletin başlangıç, altın çağ (zirve dönemi) ve çöküş dönemleri olduğu gibi Selçuklu Devleti'nin de sonu Sultan Sancar'ın ölümüyle başladı. Selçuklu Devleti'nin çöküşüne sebep olan Oğuz Türkleri başlangıçta bu devletin esasını da teşkil etmişlerdi.

Selçuklu Devleti'nin yıkılışına sebep olan Oğuzlar Maverâ ü-Nehir'de yaşamaktaydılar. Boydaşları göç etse de bunlar orada yaşamaya devam ettiler. Ancak Kara-Hitay hükümdarı ile Sultan Sancar arasında yapılan savaş sonrası Oğuzlar, Sultan Sancar'a destek verdiklerinden dolayı, Kara-Hitay devletine bağlı olan Karluklar tarafından Belh ve Huttelan bölgesine kovuldular. Böylece yurt arayışında olan Oğuzlar, Sultan Sancar'ın topraklarına ayakbastılar. Ama bu durum bazı devlet adamlarını hoşnut etmedi.

Nitekim Sultan Sancar'ın Belh valisi olan Emir Kumaç tarafından Oğuzların üzerine "şahne" ve "haraç memuru" olarak görevlendirilen şahsın onlardan *zulümle* daha fazla vergi istemesinden dolayı, Oğuzlar şahneyi öldürdüler. Bu olaydan sonra Emir Kumaç, Oğuzlardan onun bölgesini terk etmelerini istese de olumlu cevap almadı.¹ Oğuzlar, ne savaşa meyilliydiler ne yurt tuttıkları toprakları terk etmek istediler. Onların tek amacı bir bölgeyi yurt edinme ve huzur içerisinde yaşamaktı. Ancak her ne kadar kendilerini Sultan Sancar'ın "hasa (özel) raiyyeti" görseler de ne yazık ki bu görüş karşılıklı değildi. Faruk Sümer'in söylediği gibi; sanki Sultan kendi kökenini unutmuştu ve devlet adamlarının tahrikiyle kendi boyu olan Oğuzları yeryüzünden silmek istiyordu.² Öyle ki, beş – on bin çadırılık bir toplum üzerine 100.000 süvarilik ordu göndermesi bunun ispatıdır. Oğuzlar her ne kadar Sultan Sancar'ı savaştan vazgeçirmek isteseler de bunu başaramadılar. Onların hedefi isyan çıkarmak değildi. Nitekim Emir Kumaç ile aralarında vuku bulan savaşın nedeni itaatsizlik değil, sadece başlarına tayin olan şahnenin zulümlerine karşı koymaktı.³ Ancak Emir Kumaç muhtemelen kendi çıkarlarına göre Sultan Sancar'ı ikna ederek 10.000 kişilik ordusuyla üzerlerine yürümüştü. Böyle bir durumda Oğuzların iki seçeneği vardı; ya teslim olup, tuttıkları yurdu bırakacak ve celayi-vatan (vatan olan toprağı terk etmek) edeceklerdi ya da var güçleriyle savaşıp aile ve varlıklarını koruyacaklardı. Oğuzlar ikinci yolu seçtiler ve Selçuklu Devleti'ne karşı koymalarının ya da başka bir ifade ile "isyan" etmelerinin ağır bedelini de

¹ el-Şebankare, *Mecme ül-Ensab*, Tahran 1363 h.ş. , s. 111.

² Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1972, s.115.

³ el-Şebankare, *a.g.e* , s. 111-112.

ödediler. Selçuklu ordusu ile aralarında gerçekleşen savaşta 100.000 kişilik Selçuklu ordusu, az sayıda Oğuz Alpleri karşısında bozguna uğradı ve Sultan Sancar esir alındı.⁴

Bu olaydan anlaşılan, Oğuzlar ne Selçuklu ordusundan korkuyorlardı ne de isyan etmek istiyorlardı. Onların gayesi yurtsuz kalmama ve huzur içinde yaşamaktı. Dolayısıyla boy beylerinin söylediği gibi; bugünkü ifadesiyle “nefsi müdafaa” gerekçesiyle kendilerini savundular. Ayrıca Sultan Sancar’ın bir sultan olarak zafiyete uğradığı da anlaşılabilir. Zira Sultan Sancar bir Türk hükümdarı olarak en büyük yargıç durumunda olmasına rağmen Oğuzlara karşı zulmü göz ardı ederek sadece devlet erkânının sözlerine kulak verdi. Öyle ki, Oğuzların hiçbir teklifini veya iltimasını/yakarışını kabul etmeyerek savaş başlattı. Öte yandan “adalet mülkün temelidir” anlayışına sahip olan Türkler, Selçuklu Sultanının olaya derhal müdahale edip zulmü bertaraf etmesini bekliyorlardı. Ancak sanki şaşaalı devlet ortamında kararında ısrarcı olan Sultan Sancar’ın basireti bağlanmıştı.

Böylece yurt edinmekten gayri amacı olmayan cesur ve alp Oğuzlar ne Sultan Sancar ve ne ondan sonra Selçuklu Devleti başına geçirilen Sultan Mahmud tarafından değerlendirilmedi. Oysaki Oğuzlarda Tuti (Dudu) Beg ve Kokut Bey gibi nüfuzlu kol beyleri ve Selçuklu sipeh-salarlarından daha yiğit ve yürekli Melik Dinar gibi beyler ve komutanların olduğu da bilinmektedir. Şayet, eğer Sultan Sancar Oğuzları “raiyyet/sırada halk” olarak değerlendirmeyip, devletinde hizmetine alsaydı Selçuklu Devletinin kaderi daha farklı olabilirdi ve Harzemşahlar öylece kolay Selçuklu mirasına konmazlardı. Böylece hem Oğuzlar başsız kalıp memleketi yağmalanmazdı hem de Sultan Sancar gücüne güç katmış olurdu. Nitekim daha önce Sultanın, Gûrlar’la arasındaki savaşta, Oğuzlar, Selçuklu ordusuna geçmekle savaşın kaderi değişti ve Gûr ordusu yenilgiye uğradı.⁵

Filhakika araştırmacılar, Oğuzların bu olaydan daha sonraki tavırlarına nazaran onların isyan ettiğine ve Sultan’a itaat ettiklerinde samimi olmadıklarına dair çıkarımlarda bulunmuştur. Hâlbuki tek hatalı varsa o da Sultan Sancar’ın bir sultan olarak etraflı incelemeden, sadece devlet adamlarının ısrarı ile aldığı yanlış karardaki ısrarıdır. Öte yandan bu durumu değerlendirirken Oğuzların, boydaşı olan Selçuklu Sultanı tarafından ötekileştirilmesi ve onların acınacak durumları da göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca bu konuda onların hayat tarzının da

⁴ el-Ravendi, *Rahatü’s Sudur ve Âyetü’s Sürur*, Tahran 1364 h.ş. , s.179.

⁵ Sümer, *a.g.e.*, s. 114.

önemi vardır. Zira yaşadıkları hayat tarzı gereğince yerleşik hayata geçmeden önce hayvancılığın yanı sıra akın ve yağma ile ekonomilerini ayakta tutuyorlardı.

Nitekim onlardan önce İran bölgesine göç eden boydaşları da yerleşik hayat yaşayan halk üzerinde aynı tavrı sergilemişlerdi. İran'ın batısı ve Azerbaycan bölgesinde, Oğuz Türkmenlerinin yaptıkları yağmalar ve verdikleri zararlar yüzünden zor durumda kalan yerli halk, Tuğrul Bey'e şikâyete gitmişlerdi. Tuğrul Bey ise bu durumu göz önüne alarak Türkmenlere Anadolu'nun kapılarını göstermişti.⁶

Ayrıca Kirman'a akın eden Oğuzların, zamanla ekonomilerinin sadece hayvancılık ve akınlarla temin olamayacağını fark ederek kışlaklarda çiftçilik yapmış olmaları ve bir kısmının da yerleşik hayata geçtikleri bilinmektedir.⁷

Sultan Sancar'ı esir alan Oğuzlar onu tutukladıktan sonra karşısına geçip yeri öperek, ona itaatlerini bildirmişler ve onunla savaşmak istemediklerini tekrar dile getirmişlerdir. Fakat Sultan artık geç olmuştu. Yaklaşık üç yıl dört ay Oğuzların elinde olan Sultan Sancar nihayet kurtulup kaçabilse de tekrar o şaşaalı dönemine geri dönemedi ve 1157 yılında vefat etti.⁸

Sultan Sancar esir alındıktan sonra Horasan Bölgesi Oğuz beyleri arasında paylaşıldı. Bunlardan Serahs Melik Dinar'ın elindeydi.⁹ Ancak Sultan'ın ölümüyle başlayan güç mücadelesi ve akabinde birliğin bozulmasından faydalanan Sultan Şah Horasan bölgesini zapt etmeye kalktı. Sultan Şah, 1173'te Sarahs'a yürüdü ve Melik Dinar kendisini zor kurtardı. Melik Dinar'ın maiyetinde olan Oğuz haşem¹⁰inin bir kısmı ayrılarak Kirman ve Fars bölgelerine gittiler. Bunlardan Kirman bölgesine giden boyların başında Samsam ve Bulak vardı.¹¹ Melik Dinar ise Serahs'ı bırakıp Bestam'a geçti. Bir süre orada bulunan Melik Dinar Harzemşah Tekeş'in Irak'a yürümesi esnada Nişabur'a Toğan Şah'ın yanına geçti.¹²

Nişabur'da ise Toğan Şah'ın ölümünden sonra oğlu Sancar Şah'ın babasına kıyasla otoriteyi kaybetmesi Melik Dinar'ın canını sıktı.¹³ Diğer taraftan Kirman'a

⁶ Salim Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, Giresun 1997, s. 93-94.

⁷ el-Habizi, *Selcukiyan ve Guzz der Kirman*, Tahran 1343 h.ş. , s. 137.

⁸ el-Ravendi, *Rahatü's Sudur ve Âyetü's Sürur*, Tahran 1364 h.ş. , s.179-184; el-Hüseyni, *Zübdetü't Tevarih*, Tahran 1380 h.ş. , s. 154.

⁹ Sümer, a.g.e, s.122.

¹⁰ Birinin maiyetinde ve hizmetinde bulunan yakınları ve has hizmetçileri ve toplum, halk ve ordu gibi anlamları olan Arapça kökenli bir isimdir.

¹¹ el-Habizi, a.g.e., s. 126-127.

¹² Sümer, a.g.e., s.120-123.

¹³ a.g.e., s. 123.

giden Oğuz kümesinin yaptıklarından sarsılan Mücahid Kubenani defalarca mektup yazarak Melik Dinar'ı Kirman'a davet etti. Böylece 24 Aralık 1185 tarihinde Melik Dinar, Kirman'a doğru yürüdü.¹⁴

Kısa bir sürede Kirman'ı zapt eden Melik Dinar yaklaşık on senelik devletini kurdu. Bu devlet, Kirman'da uzun süre yaşanan iç savaşlar sonunda tanrı bağıışı olarak algılandı. Kirman, Selçuklu Devletinin harabelerine oturan Melik Dinar çetin bir politika izlemeliydi. Bozulan düzeni yeniden kurma, dağılan halkı birleştirme, acı milleti doyurma, isyanları bastırma ve yeni bir devlet teşkilatı kurma Melik Dinar'ın en önemli sorumluluğuydu.

Melik Dinar Kirman'a geldiğinde nerdeyse 50'li yaşlarında olmalıydı.¹⁵ Horasan'da değerli tecrübeler elde etmiş ve bir hükümdar olarak nasıl bir politika yürüteceğini de biliyordu.

Ayrıca kurduğu yeni devletin bir meşru devlet olarak tanımlanması için zaruri özellikler sahip olması gerekmektedir. Dolayısıyla Melik Dinar'ı bir Türk hükümdarı olarak ve kurduğu yeni devleti de bir Türk Devleti niteliğinde olup olmadığını değerlendirmek bu makalenin başlıca amacıdır.

1. BİR DEVLET BAŞKANI OLARAK MELİK DİNAR

Melik Dinar, ideal bir Türk hükümdarı, devlet başkanı olmakla birlikte aynı zamanda toplumun da yol göstericisi ve lideriydi. Türk hükümdarı toplumu için sadece çağının olaylarını değil, gelecekte olabilecekleri de değerlendirip öyle kararlar alırdı. Başında bulunduğu devletin ve toplumun geleceğine yönelik kararlar almak zor olmakla birlikte bunu, başarabilenin de iyi yetişmiş, yetenekli, bilgili ve tecrübeli olması gerekir ki Türk hükümdarları bu vasıfları kendinde taşıyan seçilmiş kişilerdi. Bundan dolayı, Türk hükümdarının bazı yüksek vasıflara sahip olması gerekiyordu. Bunların başında cesur, kahraman, bilge, erdemli, adaletli, donanımlı ve zeki olmak geliyordu.¹⁶

Yeni bir Türk devletinin kurulması ve onun devlet olarak tanımlanması için başta devlet başkanı olacak kişinin özellikleri, yukarıda verilen hususiyetlere intibak etmesi gerekmektedir. Bu özelliklerin yanı sıra yeni kurulan devletin bir Türk Devleti olarak tanımlamada devlet teşkilatı da ele alınmalıdır.

Kirman'da Kavurdoğulları Devleti'nin çöküşünden sonra yeni bir Türk devleti kuruldu. Bu devletin temelini oluşturan unsur aynen Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi Oğuz Türkleriydi. Bu devletin başında Oğuzların Üçoklar kolundan

¹⁴ el-Kirmani, İkd ul-Ûla lil-Mükif-il Âla, Tahran 1340 h.ş., s. 17; el-Habizi, *a.g.e.*, s. 160.

¹⁵ Sümer, *a.g.e.*, s. 124.

¹⁶ Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı", s.1458.

olan Hızır oğlu İshak (DadBeyi¹⁷) oğlu Şemseddin Tuti (Dudu) Beg oğlu Muhammed oğlu Melik İmaded-Din Dinar gelmekteydi.¹⁸

Melik Dinar Kirmana gelmeden önce, Maverâ-ün Nehir ve Horasan bölgelerinde bir boy beyi olarak bilinmekteydi. Dinar'ın babası Muhammed Bey ile ilgili mevcut kaynaklarda neredeyse bilgi bulunmamaktadır. Sadece Sultan Sancar ile savaşılan Oğuz beyleri arasında Muhammed adlı bir komutandan bahsedilmektedir. Fakat o şahsın Melik Dinar'ın babası olacağı ihtimali pek kabul edilebilir değildir. Lakin mevcut kaynaklardan anlaşılan Dinar'ın babasının daha erken bir tarihte ölmesi gerekir. Zira Sümer'e göre H.548 (M.1172-1173) yılında Merv ve Serahs, Dinar'ın elinde olduğu için o tarihlerde Tuti Beğ'in öldüğü anlaşıyor.¹⁹ Merv'in daha önce Tuti Beğ'in elinde olduğu da bilinmekteydi. Ayrıca Merv şehrinin Horasan yönetiminde "başkent" niteliğinde olmasının yanı sıra, Tuti Beğ'in kol beyi gibi önemli mevkiye sahip olduğu da bilinmektedir. Dolayısıyla babadan oğula intikal eden yönetim sistemi ile Tuti Beğ'den sonra Merv şehrinin yönetimi oğlu Muhammed'e geçmeliydi. Fakat bu tarihte Merv Melik Dinar'ın elinde olduğu için babasının daha erken bir zamanda öldüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca *İkdül Ala'*da Melik Dinar'ın babası Muhammed Bey'in Oğuzlar tarafından öldürülmesi de kaydedilmiştir.²⁰

Böylece Melik Dinar'ın, Kirman'a gelmeden önce devlet teşkilatında yer alıp mühim bir yönetici olarak önemli tecrübeler edinmiş olması gerekir.²¹ Nitekim Afdaleddin de bu konuyu vurgulayarak Melik Dinar'ın daha önceden taht ve tac sahibi olduğunu kaydetmiştir. Dolayısıyla Melik Dinar, Kirman'da devlet başına geçerken bir lider olarak ne yapacağını çok iyi biliyordu. Nitekim hayatında hep hayalini kurduğu; kuracağı devletin, Kirman'a gelince en baştan kendisine karşı koyabilecek bir güç görmeyince, artık o hayali gerçekleştirmenin vaktidir diye

¹⁷ Eski Türk-İslam devletlerinde, yargı ve adaletten sorumlu olan devlet adamı. bk. Atçeken, Zeki & Bedirhan, Yaşar, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Konya 2012.

¹⁸ Sümer çalışmasında Tuti Beğ'in soyağacını şöyle vermektedir: "Oğuzların başlarında bulunan asilzadelerden Hızır oğlu İshak oğlu Şemseddin Ebu Şuca Tuti Beğ en nüfuzlu beğ gibi görünüyor". Ayrıca Melik Dinar'ın babasının adı kaynaklardan "Muhammed" olarak bilinmektedir. Ancak bu makaleden önce Muhammed'in babasının kim olduğuna dair araştırmalarda bilgi bulunmamaktaydı. Muhammed'in babasının Tuti Beğ olduğuna dair Hafız Ebru'nun eserinde değerli bilgiler mevcuttur. O, bu bilgiyi şöyle aktarmıştır: "İmad ed-Din Dinar b. Muhammed b. Tuti Beğ...". Daha fazla bilgi için bk. el-Hâfi, *Coğrafya-i Hafız Ebru*, Tahran, 1378.

¹⁹ Sümer, *a.g.e.*, s. 120.

²⁰ el-Habizi, *a.g.e.*, s. 184.

²¹ Örneğin; Horasan'a gelmeden önce 20.000 süvarilik birliğe komutanlık etmiş; Horasan bölgesinde boy beyi olarak yönetici olmuş; Serahs ve Bistam'a hâkim olmuş; Nişabur'da Toğan Şah'ın yanında görev yapmıştır.

düşünüp ve muhtemelen bu yüzden şu sözü söylemiştir: “Artık burası (atlarımızı) “dizginleme” menzildir. Zira buraya kadar afiyette vardığımız Kirman’ı kazanmışız demektir.”²²

Öte yandan Muhammed b. İbrahim’in söylediği gibi Melik Dinar Habiz’e vardikten sonra geldiği günden itibaren Muhammed Şah’ın hiçbir emir ve isteklerine uymaz ve hep kendisine şunu söylemiştir: “Kirmanın padişahı o günden beri benim”²³

Melik Dinar’ın bu sözüne nazaran onun da ideal bir Türk Kağanı gibi geleceği görebilen ve basiretli bir lider olduğu düşünülmelidir. Nitekim Afdaleddin’in verdiği bilgilerden de anlaşılan o, ileri görüşlü ve üstün basiretli bir liderdi.

Selcukiyen ve Guzz der Kirman’ın yazarı Melik Dinar’ın kim olduğundan bahsederken onu bu sözlerle tanımlıyor: “Melik Dinar çok cesur, yürekli ve mert biriydi. Onun bu özellikleri cihana yayılmıştı.”²⁴

İşte Muhammed b. İbrahim’in verdiği bu bilgilerden de anlaşıldığı gibi Melik Dinar ideal bir Türk devlet başkanı özelliklerine sahipti. Bu anlamda Melik Dinar’ı bir Türk devlet başkanı olarak tanımlamak amaçlı makalede, onun en önemli liderlik kabiliyetlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1.1. Cesur ve Alp Olması

Eski Türklerde ideal bir liderden istenilen en önemli özellik onun “cesur” ve “kahraman” olmasıydı. Zira Türk lideri, toplumun bir devlet çatısı altında toplanması, isyanları bastırması, düzeni sağlaması, akın ve savaşlarda zafer kazanması ve en önemlisi de Türk toplumunun istiklalinin korumasından sorumluydu.²⁵

Melik Dinar’ın cesur ve yürekli olduğu kaynaklardan açıkça anlaşılmaktadır. Öyle ki Kirman’a geldikten sonra kısa bir süre içerisinde tüm ülkeyi zapt ederek uzun bir süre kargaşaların ve başına buyrukların yerli halka çektirdikleri acı ve dehşeti gidererek düzen ve huzuru tekrar sağlaması onun cesareti ve dirayetinden kaynaklanmaktaydı.²⁶

1.2. Bilge Olması

Bilge, yüksek kavrayış, derin düşünce ve büyük sezgi gücünü ifade eden kavramdır. Ayıca hemen belirtmek gerekir ki liderde olması lâzım olan bilgelik

²² el-Habizi, *a.g.e.*, s. 161.

²³ Aynı yer.

²⁴ Aynı yer.

²⁵ Koca, *a.g.m.*, s. 1459.

²⁶ el-Kirmani, *a.g.e.*, s. 36.

kavramı genel anlamda bir bilgelik değildi. Zira onun bilge olması yani düşünce ve tasavvurları sadece devletin ve milletin geleceği ile ilgiliydi.²⁷

Melik Dinar hakkında “Kamil aklı ve şamil adaleti vardı. Padişahlık yönteminde basiretli görüşleri vardı. Bilge bir lider olmak için aydın zihne sahipti” ifadesini kullanan Muhammed b. İbrahim, eserini Melik Dinar’dan beş asır sonra kaleme almıştı. Muhammed’in Kirmanlı olduğu ve Oğuzlara karşı büyük bir kin tuttuğu düşünüldüğünde, Melik Dinar’a atfedilen bu özellikler ona övgü olarak değil, aksine onun zatında bulunan vasıflar olarak değerlendirilmelidir.²⁸

Melik Dinar bir lider olarak diğer hükümdarlar gibi lehv ve laib’le (oyun ve eğlence) uğraşan birisi değildi. Onun meclisinde hep ulema ve bilgiler ve sanatçılarla doluydu. Önemli meseleleri bilim ve hikmet adamları ile danışmıştı.²⁹ O, yüksek kavrayış, ileri görüş, üstün zekâ, marifet ve dirayete sahip bir liderdi.³⁰

Kendisi ayrıca sanattan ve edebiyattan anlardı. O, hitabeti ustaca kullanan, şiirden anlayan ve Farsçaya, Afdaledin gibi bir usta yazarı şaşırabilecek derecede hâkim birisiydi. Şiirimsi hitabe tarzı vardı ve akıcı ve cezbedici konuşurdu. Bu hitabe sanatını orduya moral vermek ve yüreklendirmek amaçlı kullandığı da pek muhtemeldi.³¹

1.3. Erdemli Olması

Türk hükümdarının önemli özelliklerinden birisi de onun yüksek ahlakî değerler ve üstün meziyetlerle donanmasıdır.³² Bu özellik, onun halkına rol model mevkiinde bulunduğu için ayrıca önem taşımaktadır. Öte yandan erdemin en belirgin özelliği cesaret ve alplıktır.³³ Afdaledinin söylediği gibi hayâ ve ihsan, cesaret ve mertliğin sonucudur.³⁴ Dolayısıyla bir liderin diğer faziletleri, cesur ve kahraman olduğu takdirde anlam kazanır. Oysaki cesur ve alp olmayan hükümdar liderliğin ilk görevi olan devlet ve halkına tehdit oluşturan güçlere karşı koyma cesaretine sahip olmazsa diğer faziletleri onu sıradan bir birey durumuna düşürür.

²⁷ Koca, *a.g.m.*, s. 1459.

²⁸ el-Habizi, *a.g.e.*, s. 161.

²⁹ el-Kirmani, *a.g.e.*, s. 26.

³⁰ Detaylı bilgi için bk. el-Habizi, *Selcukiyan ve Guzz der Kirman*, Tahran 1343 h.ş.

³¹ Daha fazla bilgi için bk. el-Kirmani, *İkdul Ūla Li-Mevkifil Ala*, Tahran 1340.

³² Koca, *a.g.m.*, s. 1459.

³³ Aynı yer.

³⁴ el-Kirmani, *a.g.e.*, s. 35.

İhsan yapan, yufka yürekli, merhametli ve tez acıyan, ince, hassas ve temiz inançlı (hüsn-i itikad= Tanrı'ya kalpten inanma) yapısı³⁵ olan Melik Dinar bu özellikleri cesareti ile bağdaştırdığında ideal bir Türk devlet başkanı imajını ortaya koymuş oluyordu.

Afdaleddin, Melik Dinar'ın yufka yürekli, ince, hassas ve temiz inançlı olduğunu anladığı bir olayı şöyle özetlemektedir: *"Bir gün Raver'de yaşayan meşhur kârî Kuran olan Cemaleedin Ebubekir ile birlikte (Melik Dinar'ın) bargâh-i alaya gittik. Kârî, Kuran'dan birkaç ayet okudu. (Dinar'ın) yüzünden vecde geldiği anlaşılıyordu. Gözyaşı yüzüne aktı. O durumda vecde tahammül edebilmek için birkaç defa Tanrı'dan yardım istedi. (Melik Dinar'ın bu durumundan) Anladım ki, bu padişah aşırı merhametlidir ve Oğuzların raiyyete (halk) verdiği o acılar, padişahın huyuna uygun değildir."*³⁶

1.4. Adaletli Olması

"Adalet mülkün temelidir" anlayışı olan Türk milletinin kağanlarının adaletle hükmetmeleri en berceste sorumluluklarındandı. Türk kağanı, yurdu ve idaresinde olduğu devlette adaletin sağlanmasından bizzat kendisi mesul görünüyordu. Öte yandan Türk hükümdarı, en büyük yargıç durumunda olup; bu sıfatla yüksek mahkemeye başkanlık ederdi. Ayrıca adaletin olduğu yerde yetenekler parlar, huzur sağlanır, ekonomi gelişir ve devleti ve halkı idare etmek de kolay olur idi.

Melik Dinar'ın gerçekten adaletli olduğunu ispat etmeye çalışan Afdaleddin, iyi bir yöntemle bunu kanıtlamıştır. O, Kirman'ın Melik Dinar gelmeden önceki durumunu ondan sonraki vaziyeti ile karşılaştırmıştır. Bunu birkaç örnek vererek kaydetmiştir. *"Şehirlerin imarı, sultanın adaletine bağlıdır" cümlesini esas alan Afdaleddin bu kıyaslamayı şöyle yapmıştır: "O padişahın adaletini ve insafını gösteren emarelerden şu kifayet eder ki, bundan önce bu bölgede (Kirman) köpekler insan yerdı ve insanlarda (açlıktan) köpek yerdı. Yollarında ise rüzgâr bile (korkusundan) yolcu edeni olmasaydı geçemezdi. Cinler de silahsız dolaşamazdı. Bugün ise nimetlerin madeni ve rahatlık ve güncenin yurdudur."*³⁷

*"On günde bir çuval ekme bulamayan birisi, şimdi her gece köpeğine on çuval ekmeği yem olarak veriyor."*³⁸

Ayrıca Afdaleddin'e göre adaletin sonucu ise memleketin imarı ve *Araz-i Mevatın* yeniden ihya olunmasıdır. Melik Dinar, Kirman'a gelirken Raver

³⁵Daha fazla bilgi için bk. el-Kirmani, *İkd ul-Ûla lil-Mûkif-il Âla*, Tahran 1340 h.ş.

³⁶ el-Kirmani, *a.g.e.*, s. 29.

³⁷ el-Kirmani, *a.g.e.*, s. 23-24.

³⁸ *a.g.e.*, s. 24.

bölgesinde suyu bol ve yeri elverişli görünce oradaki çiftçilere, “neden yerleri ekmiyorsunuz” diye sormuş. Onlar da aşırı korkudan ve hayvanlara zarar gelmesinden çekindiklerini söyleyince, Melik Dinar da, artık o dönem geçti ve o zorluklar geçmişte kaldı diyerek, tekrar hayvanları devreye sokup, imara başlamalarını emretmiştir. Ayrıca buradan anlaşılan ve Afdaleddin’in de doğru tespit ettiği üzere, eğer imara ve memleketin abat olmasına özen göstermesi Dinar’ın zatında olmasaydı, şimdilik başkalarının idaresinde olan bir bölgenin kötü durumda olduğunu dert etmezdi.

Böylece Melik Dinar’ı adaletli bir hükümdar ve zalimlere aman vermeyen bir Türk lider olarak tanımlamak mümkündür. O, ne kendisi zulmeder ne maiyyetinde bulunan Oğuzlara haddini aşmasına müsaade eder ne de diğer başına buyrukların zulmüne tahammül ederdi.

1.5. Toy Vermesi

Eski Türk devletinin ayrılmaz bir parçası olan Toy verme, Türk kağanının yükümlü olduğu en önemli sorumluluklarından birisiydi. Öyle ki Tanrı bağıışı olan Ülüg veya Ülüş’ün (kısmet, nasip, pay) Türk Kağanına verilmesiyle Türk yurdunda bolluk ve bereket artıyordu. Böylece Türk Kağanı da, Göktürk yazıtları ifadesiyle “ aç milleti doyuruyor, çıplak milleti giydirdiyordu”.³⁹

Melik Dinar da bir Türk hükümdarı olarak bu görevi iyi biliyordu. O, Kirman’a gelince gösterdiği başarılar ve sağladığı düzenle ülke genelinde açlar doydu ve çıplaklar giyindi. Fakat bununla yetinmeyip genel bahşişlerde de bulunmuştur. Ancak kaynaklarda Melik Dinarın yaptığı bu bağıışlara “Toy” adı verilmemişti. Afdaleddin, Melik Dinar’ın açları doyurmasını güzel bir ifade ile şöyle özetlemiştir: *“Onun has hizmetçileri ve tüm halk bundan önce fakirlik ve ihtiyaç içerisinde olsalar da bu saatten sonra, hepsi zenginlik arşına yaslandılar. Tüm açlar doydular. Kirman’ın eyaletlerinden ve köylerinden milletine o kadar pay, bahçe ve tarla verdi ki tüm açlar doydular ve aç mide kalmadı. Genel bağıışından hiçbir dilenci nasipsiz olmadı.”*⁴⁰

1. 6. Devlet ve Hükümdarlık Sembolleri

Eski Türklerde hükümdar belirli hükümdarlık ve hâkimiyet sembolleri almaktaydı.⁴¹ Bu semboller hükümdardan hükümdara farklılık gösterse de genellikle bir devleti ve hükümdarı tanımlamak için önemli semboller farklılık göstermezdi. Bunlar “unvan”, “otağ”, “taht”, “tuğ”, “bayrak”, “kemer”, “kılıç”,

³⁹ Koca, *a.g.m.*, s. 1456.

⁴⁰ el-Kirmani, *a.g.e.*, s. 35.

⁴¹ Koca, *a.g.m.*, s. 1457.

“yay” ve “toy” gibi sembollerden ibarettir.⁴² Ayrıca Türklerin İslamiyet’i kabul ettikten sonra, Müslüman devletlerin idaresinde uzun süreliğine kalma niyetleri yoktu ve bu ilk fırsatta hükümeti devir alarak göstermişlerdi. Bu devletleri ele alan Müslüman Türk hükümdarları, devletin içeride ve dışarıda meşru bir iktidar olarak tanınması ve kabul edilmesi için belirgin hâkimiyet ve hükümdarlık sembolleri kullanmışlardı. Bunlar; “unvan ve lâkaplar”, “sikke (para), “hutbe”, “tırız/hil’at”, “saray”, “taht ve taç”, “bayrak ve sancak”, “çetr”, “yüzük”, “tuğra ve tevki” ve “kemer” gibi önemli unsurlardır.⁴³

Böylece yeni bir hükümdar bu sembollerle kendi hükümdarlığını meşru kıları. Ancak kurulan hâkimiyetin, yeni ve müstakil bir devlet olarak tanımlanması için devlet teşkilatı ve unsurları da önemliydi. İşte yeni kurulan bir hâkimiyetin devlet olarak tanımlanması için aşağıdaki unsurlara sahip olmalıydı. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1.6.1. Hutbe

1.6.2. Sikke

1.6.3. Divansalari (Bürokrasi)

1.6.4. Ordu

1.6.5. Ferman

1.6.6. Elçi gönderme ve elçi kabul etme (Dış ilişkiler)

1.6.1. Hutbe

Devleti meşru kılan ve halk içre duyuran İslami bir unsurdur. Hutbe, hükümdarın idaresini kabul eden hâkimiyetinin ulaştığı her yerde, camilerde, Cuma ve bayram namazlarında, hükümdarın adı, unvanı ve lâkapları zikredilerek hatip tarafından okunurdu.⁴⁴

Melik Dinar, Kirman’a geldikten sonra iki farklı yerel hâkim tarafından adına hutbe okutulmuştur. Bunlardan ilki, Kubenan valisi Mücahided-Din Kubenani’nin babası Nasireddin Kurd tarafından Melik Dinar’ın gelişinde, hâkimiyetini kabul ettiği için okunmuştur. Diğeri ise daha sonralar Melik Dinar “germsîr”e (Kirman’ın kışlak bölgeleri) gidince Bem hâkimi Emir Sabık Ali Sehl tarafında adına hutbe okutulmuştur. Bunların dışında Kirman’ın ele geçen her yerinde Melik Dinar’ın adı ve lâkaplarına hutbe okunduğu bilinmektedir.⁴⁵

⁴² Aynı yer.

⁴³ Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat”, s.258; Ali Sevim & Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara 2014, s. 612-619.

⁴⁴ Koca, *a.g.m.*, s.258.

⁴⁵ el-Habizi, *a.g.e.*, s. 166.

1.6.2. Sikke

Sikke (altın veya gümüşten darp/basılan maddi para) vasıtasıyla dönemin ekonomik durumunu ve hükümdarın siyasi statüsünü öğrenmek mümkündür. Dolayısıyla sikkelerden hükümdarın bağımsız olup olmadığı anlaşılabilir.⁴⁶

Melik Dinar'ın bağımsız hükümdar statüsünde olduğu, kendi adına hutbe okunmasından ve sikke darp olunmasından anlaşılmaktadır. Daha önce hutbe unsuru ele alındığında Melik Dinar'ın adına iki kere farklı kişiler tarafından hutbe okutulduğundan bahsedildi. İşte aynı şahıslar tarafından Melik Dinar'ın adına sikke darp olunduğu da bilinmektedir.⁴⁷

1.6.3. Divansalari (Bürokrasi)

Hükümdar her ne kadar başarılı ve dirayetli olsa da devlet işleri yürümesi için düzenli bürokrasisi olmalıdır. Evet, Türk kağanı, devlet başkanı olarak iç ve dış siyasetleri düzenler, savaş ve barış kararı verir, savaş ve akınlarda ordulara komuta eder, elçiler gönderir, elçiler kabul eder, devlet kademesindeki görevlileri tayin veya azlederdi.⁴⁸ Ancak bunca işlerden sorumlu ve yürütme yetkisi olan hükümdarın bu işleri tek başına yapamayacağı açıktır. Bu yüzden seçilmiş şahıslar tayin etmeli ve sürekli onların yaptıklarını kontrol etmelidir. Ancak bunu yaparken kötü niyetli insanların vesveselerine de kulak vermemelidir. Nitekim Melik Dinar'ın kararlarında bağımsız davranması ve kötü niyetle, onunla diğer devlet adamlarının arasını bozmak için "koğuculuk" (söz taşımacılık) yapanları dinlememesi, bunun en iyi örneğidir.⁴⁹

İşte bu cümleden olmak üzere Melik Dinar'ın devlet kademesinde görevli kimseler hakkında kısa bilgilendirme konunun anlaşılmasında yardımcı olacaktır.

1.6.3.1. Vezir

Melik Dinar, Kirman'a gelir gelmez burasının kendine mülk olacağını liderlik yeteneği ve ileri görüşüyle anlamıştı. Bu nedenle vakit kaybetmeden Nasih ed-Din Ebu Zahir'i veziri olarak tayin etmişti. Bu kararı ile yeni devletin kuruluş mesajını vermekteydi.

Ayrıca daha sonraki bir tarihte Nasih ed-Din'in yerine Kavam ed-Din Mesud'u ve Kavam ed-Din'in yerine ise Hâce Cemal'i tayin ettiğini ve onu da azlederek, ilk ve en son veziri olan Nasih ed-Din Ebu Zahir'i eski makamına tayin ettiği anlaşılmaktadır. Melik Dinar vezirlerini seçerken veya görevden alırken, kimsenin koğuculuğunu dinlemez ve sadece liyakati ve ülkenin maslahatını

⁴⁶ Koca, a.g.m., s. 258.

⁴⁷ el-Habizi, a.g.e., s. 166.

⁴⁸ Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği", s. 1460.

⁴⁹ el-Habizi, a.g.e., s. 172.

düşünerek karar verirdi. Kaynaklardan edinen bilgilere dayanarak, Nasih ed-Din'in yaklaşık yedi yıl (iki ayrı zamanda, ilk tayin edildiğinde 1,5 sene ve son tayin edildiğinde ise 6 sene), Kavam ed-Din'in iki yıl, Hâce Cemal'in ise yaklaşık iki yıl vezir olarak görev yaptıkları bilinmektedir.⁵⁰

1.6.3.2. Vekil-i der

Hükümdarın has naibi olarak hükümdar ve vezir arasında vasıta olarak görev yapardı. Melik Dinar, Nasih ed-Din'i veziri olarak tayin ettikten sonra Hâce Cemal'i vekil-i deri olarak görevlendirdi. Hâce Cemal, Kavam ed-Din Mesud'un ölümü ve kendisinin vezir olarak tayin edilmesine kadar vekil-i der olarak görev yapmış ve vezirlik görevi tekrar Nasih ed-Din'e devredilince tekrar eski görevi olan vekil-i der makamına geçmiştir. Anlaşılan Hâce Cemal Melik Dinar'ın ölümüne kadar bu görevde hizmet etmiştir.⁵¹

1.6.3.3. Divani İnşa

Bu divanın görevi iç ve dış yazışmaları üstlenmek ve devletin çeşitli görevlere atanmalara ve iktâlara ait olan vesikaları vermektir. Divanın başkanına *Sahib-i Divan-ı İnşa* veya *Münşi* denir.⁵² Kirman Selçuklularından Divan-i İnşa'da görev alan tecrübeli devlet adamı, Afdaledin Kirmani, Melik Dinar'ın hem has tabibi hem de Hâce Cemal'in vekil-i der görevindeyken münşisi olup ve daha sonra Kavam ed-Din'in de Divan-i İnşa'sında münşi olarak görev almıştır.⁵³

1.6.4. Ordu

Melik Dinar öncelikle bir komutan olarak ordu düzeninin ne kadar önemli olduğunu iyi biliyordu. Yetenekli komutanları ona Kirman'ı zapt etmede ve ülkeyi iç ve dış tehditlere karşı savunmada yardımcı oluyordular. İster kendisinden önce Oğuz haşemi ile Kirman'a gelen komutanlar, isterse kendi maiyetinde Horasan'dan buraya gelen sipehsalarlar, Melik Dinar'ın ordusunda saf almaktaydılar. Kaynaklarda bu komutanlardan bazıları kaydedilmiştir. Bunlardan en önemlileri; Emir İzzeddin Zekeriya, Samsam, Bulak, Emir Cemalettin Haydar, Emir Şemseddin Tatar, Emir Seyfeddin Alp Arslan ve Mendek gibi komutanlar idiler.⁵⁴

1.6.5. Ferman

Fermanlar, içeriği her ne olursa olsun, eğer devlet başkanından verilmişse kesinlikle uygulanmalı ve kanun hükmünde sayılmaktaydı. Bu fermanlar kendi

⁵⁰ Daha detaylı bilgi için bk. el-Habizi, a.g.e., s.160-184.

⁵¹ Daha fazla bilgi için bk. el-Habizi, a.g.e., s.160-186.

⁵² Atçeken, a.g.e., s. 215-216.

⁵³ Julie Scott Meisami, *Persian Historiography*, Tahran 1391 h.ş., s.124.

⁵⁴ el-Habizi, a.g.e., s. 126-190.

kendiliğine devlet alametlerinden idi. Dolayısıyla eğer bir hâkimiyet varsa onun devlet olarak tanımlanabilmesi için etrafa ferman ve emsallar da gönderilmiş olması gerekir. Yazılan fermanların başına Divan-ı İnşa'da hükümdarın nişan ve tuğrası çekilirdi.

Melik Dinar dönemini kaleme alan kaynaklarda, yer yer gönderilen fermanlardan bahsedildiğine rastlamak mümkündür. Örneğin; Hâce Cemal kendi durumunu Melik Dinar'a arz ettikten sonra, Melik bir ferman yazarak olayın büyümesine mani olmak istemişti.⁵⁵

1.6.6. Elçi gönderme ve elçi kabul etme

Devletin iç ve dış ağırları olan elçiler, ulaşımın zor olduğu dönemde devlet işlerinin kolaylaşması için önemli rol oynamaktaydı. Elçi gönderme veya elçi kabul etme devlet alametlerinden sayılmaktadır.

Devlet başkanı, ona tabi olan eyalet ve vilayetler tayin ettiği valilere veya komşu ülkelere önemli konularda elçi gönderirdi. Nitekim Melik Dinar devlet başkanı olarak defalarca elçiler görevlendirmişti. Dolayısıyla, ister iç işleri olsun isterse dış ilişkiler olsun kaynaklarda Melik Dinar'ın elçi gönderdiği kaydedilmiştir. Örneğin; Melik Dinar komşu hükümetleri olan Kîs Adası (Kış) ve Hürmüz Adası hâkimlerinden elçi kabul etmiştir. Hürmüz'den gelen elçi Melik Dinar'a, Hürmüz'e girmezse yıllık haraç vereceklerini teklif etmişti. Ayrıca Kîs Melik'i bu durumdan haberdar olunca Melik Dinar'a elçiler göndermiş ve tekliflerde bulunmuştur.⁵⁶

1. BİR DAHİ KOMUTAN OLARAK MELİK DİNAR

Her kültür kendisini koruyacak ve varlığını devam ettirecek insan tipini yetiştirmeye çalışır. Atlı-göçebe Türk kültürünün ideal insan tipi cesur ve kahraman insandı.⁵⁷

Atlı-göçebe hayatı yaşayan Türk boyları hayat tarzı gereği ister avcılık, ister ise savaşlarda hayatî özelliklere sahip olmak zorundaydı. Hayatta kalabilmek ve tabiatın zor koşullarına veya yavuz düşmanın gücüne karşı koyabilmek, cesaret, korkusuzluk ve savaşçılık gibi özellikler gerektirmekteydi. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türkler yaşamlarını sürdürebilmek için daima askeri eğitim almak ve her zaman hazırlıklı olmak zorundaydılar.

"Ok ve yay"ın Türklerin hayatında kutsal ve önemli yeri vardı. O dönemin en gelişmiş silahı bu cenk aletleri idi. Bu silahı en iyi derecede kullanabilen Türk cengâverleri avcılık, akıncılık ve savaşlarda üstünlük kazanıyor ve düşmanlarını

⁵⁵ a.g.e., s. 173.

⁵⁶ a.g.e., s. 174-183.

⁵⁷ Koca, "İdeal Bir Türk Hükümdarı", s. 80.

kolaylıkla bertaraf ediyorlardı. Nitekim Oğuzlar, Gazneliler dönemi ilk kez Horasan bölgesine indiklerinde Gazneli Sultan Mahmud'un Tus valisi olan Arslan Cazib, sultanın Oğuzlara güvendiğini tenkit ederek şu tavsiyelerde bulundu: *"Bu Türkmenleri neden bölgeye getirdin? Bu yaptığın yanlıştır. Şimdi ya tümünü öldür veya bana ver, ok atamasınlar diye erkeklerinin parmaklarını kat edeyim!"*⁵⁸ Arslan Cazib'in bu tavsiyesinde Türklerin nasıl tecrübeli okçu oldukları ve nasıl düşmanlarını endişelendirdikleri apaçık görünmektedir.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun sonunda isyan çıkaran Oğuzlar da bu kaideden istisna olmayarak cesur ve başarılı komutanları ile Sultan Sancar'ın büyük ordusuna karşı koyarak 100.000 kişilik Selçuklu ordusunu perişan edip, Sultan Sancar'ı esir almışlardı. Oğuz birliği Tüti (Dudu) Beg ve Korkut Beğ'in komutasında iken Dinar, Bahtiyar, Arslan, Çakır ve Mahmud gibi boy beyleri de bu ordunun alplarından idiler.⁵⁹

Yukarıda adı geçen bu alpların her birisi Selçuklu başkomutanları ile aynı güce sahiplerdi. Dolayısıyla bu güç ölçümünü iyi anlamak için Oğuzların gözüyle bakmak gerekir. Oğuzlar kendi birliklerinde bulunan her kişiyi Sultan Sancar'ın Sipahsalarları (Başkomutan) ile eşit değere sahip olduklarını düşünüp Sultan Sancar'ı savaştan vazgeçirmek için yazdıkları mektupta önemli vaatler sunarak şu cümleyi de eklemişler: *"... Sultan bizim günahımızı af etsin diye 100.000 dinar (para) ve 100 Türk gulam (köle) veririz. Zira Sultan bu kölelerden her hangisini öldürürse bir Kumaç sayılır."*⁶⁰ Oğuzların bu sözlerinden anlaşıldığı gibi savaşa meyilli olmayışları, Selçuklu ordusundan korktuklarından değil, aksine Sultan Sancar'a olan saygıları, devlet anlayışlarından ve mevcut huzuru bozmama isteklerinden kaynaklanmaktaydı.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu bozguna uğratan Oğuz komutanlarından biri olan Dinar'ın, bir kahraman cengâver olarak komutanlık özellikleri ve komuta ettiği birlik veya ordunun savaş taktikleri detaylı bir şekilde ele alınmalıdır. Bu değerlendirme eski Türklerde kozmolojik devlet anlayışı ve ideal devlet teşkilatına dayanarak açıklanmalıdır.

2.6. Yiğit ve Kahraman Olması

Türkler, sosyal hayatta babadan oğula geçen, yani irsî bir liyakat tanımazlardı. Her genç yerini ve hatta adını kendisi kazanmak zorundaydı.⁶¹ Aynen Afdaleddin'in yazdığı gibi Dinar çocukluktan beri hep mücadele halinde

⁵⁸ el-Gerdizi, *Zeynü'l-Ahbar (Tarih-i Gerdizi)*, Tahran 1363 h.ş., s. 411.

⁵⁹ Sümer, *a.g.e.*, s. 114.

⁶⁰ el-Nişaburi, *Selçukname*, Tahran 1332 h.ş., s. 49.

⁶¹ Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği", s. 1458.

olmuş ve hiç dinlenmeden babaları gibi savaşarak nam kazanmıştır. Öyle ki, yatağı atının sırtı ve yastığı kalkanı olmuştur. Dinar, Mavera-ün Nehir bölgesindeyken 20.000 kişilik bir birliğe komutanlık etmiştir.⁶² Böylece kendisinin ne kadar başarılı ve tecrübeli bir komutan olduğunu göstermiştir.

Afdalaeddin'in *İkdul Ala*'da, Dinar hakkında verdiği bilgilerde övgü ve mübalağa dolu cümleler kullansa dahi içeriğinde önemli ve inkâr edilemez çıkarımlar bulunmaktadır. Bu övgüleri göz ardı ederek gerçekçi bir tarihçi gözüyle bakılırsa Dinar'ın cesur, kahraman ve yürekli bir komutan olduğu anlaşılır. Binaenaleyh, Dinar ordusunun hep ön safında yer alarak saldırı ve savaşları komuta etmiştir. "Gerçekten de Türk kağanı, devletin merkezinde oturan ve sadece emirler veren bir kimse değildir. O, her türlü mücadelede en ön safta bulunuyor ve verdiği emri de ilk önce bizzat kendisi icra ediyordu. Zira Türk hükümdarı giriştiği her mücadelede başarının her şeyden ilk önce kendi cesaretine bağlı olduğunu çok iyi biliyordu. Öte yandan, o kendisinin göstereceği cesaret ve kahramanlıkla, hiç kuşkusuz arkasından gelenleri de etkileyerek onları teşvik edeceğinin ve cesaretlendireceğinin de bilincindeydi".⁶³ Nitekim Afdalaeddin de sanki Türk kağanının komutanlık özelliklerine vakıfmış gibi Dinar hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: "O padişahın iyi adetlerinden biri de sürekli ordusunun önünde bulunması ve haşeminin öncülüğünü yapmasıdır. Her yerde padişahlar ordularının kılıç sallamalarını izlerken, Dinar ise kılıç sallarken ordusu onu izler."⁶⁴

İkdul Ala'nın yazarı Dinar'ın cesareti ve kahramanlığını göstermek için birkaç olayı kaydetmektedir. Onlardan birisi Dinar'ın, Yezd Atabeyliğinin himayesinde olan hisarda bulunan Mücahid Oğullarının ayaklanmasından dolayı, isyanı bastırmak ve hisarı ele geçirmek için yaptığı seferde gerçekleşmiştir. Afdalaeddin, bu olayı ve dinarın gösterdiği cesareti şöyle özetliyor: "Dinar, Yezd haşemi elinde olan hisarı almak için ordusunu Raver hududuna yürüttü. Adeta alışkanlık haline gelmiş olan hızlı ve güçlü hücumla hisarın kapısına vardı. Kalenin içinde kalabalık Türk topluluğu, çavuşlar, süvariler ve piyade erler bulunmaktaydı. Dinar, kendisi ile maiyetinde olan az sayıda askerleriyle savaşa başladı. Savaş heyecanından sarhoş gibi olan dinar o kadar kaleye yaklaştı ki kaleden atılan bir ok mübarek yüzüne isabet etti. Dinar kendi eliyle kırdı ve peykan (temren= okun ucu) sol yanağında kaldı. Bu olaydan sonra

⁶² el-Kirmani, a.g.e., s. 19.

⁶³ Koca, a.g.m., s. 1459.

⁶⁴ el-Kirmani, a.g.e., s. 33.

Dinar'ın heybeti ve cesurluğundan korkan kaleliler, hisardan dışarı çıkıp kendi elleriyle kale anahtarlarını teslim ettiler.”⁶⁵

Bu olaydan anlaşılan Dinar'ın sergilediği bu kahramanlık tıpkı ideal Türk liderinin karakterinde bulunan cesaret ve kahramanlıkla örtüşmektedir. Dinar, öncelikle bir Türk hükümdarı olarak bu tür mücadelelerde başarının kendi cesaretinden aslı olduğunun farkındaydı. Bu nedenle ordusunun ön safına geçerek kendi başına korkmadan hızlı bir şekilde kale kapısına yaklaşarak ordusunun sayıca azlığını başarısızlık sebebi olmadığını ordu birliğine göstermek istemiştir. Diğer taraftan yüzüne ok isabet ederken hiç taviz vermeden sadece oku kırarak sanki bir şey olmamış gibi davranması düşmanı utanç verici bir vaziyette koymuştu. Dolayısıyla Dinar'ın bir hükümdar olarak cesaret ve kahramanlığı sadece yazarın övgü ve mübalağası olmadığı ve bunu yaptıklarına dayanarak gerçek bir bilgi olarak ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.

Dinar'ın kahramanlığından söz ederken Afdalledin'in aktardığı diğer olay ise Berdsir'de gerçekleşmektedir. Berdsir kalesini kuşatırken gösterdiği kahramanlıktan hayranlık duyan kalede yaşayanlar Dinar'ın cesareti ve savaşçı özelliğini şöyle söylerler: *“Bu padişah ülkeyi hakkıyla ele geçirmiş. Kirman'ın hükümdarlığı ona anasının ak sütü gibi helaldir, öyle ki biz savaş süresi boyunca kaftan ve zirhına isabet eden 18 oku saydık.”⁶⁶*

İşte aslen Kirmanlı olan Selcukiyan ve Guzz der Kirman'ı yazan Muhammed b. İbrahim, kitabın Melik Dinar'ın Padişahlığı ve Evlatları kısmında Dinar'ın Kirman'a gelişini yazarken sanki Kirman ordusunun Dinar karşısında utanç verici bozgununun kabahatini örtbas etsin diye bu yenilgiyi kadere bağlayarak şu ifadeleri kullanmaktadır: *“Dinar'ın Berdsir'e varış haberini alan 300 kişilik bir birlik onun geçişine manî olmak için Habiz'e gittiler. Dinar'la aralarındaki mesafe kısalmıca Kirman birliğinde karşı koymak takati kalmadı. Dinar'ın maiyetinde 80'den fazla kişi yoktu. Hepsi yol yorgunuydu. Kirman birliği ise sayıdan daha fazla olup, hepsi asude olsa da, Hak Teâlâ Dinar'ın işini düzelttiği için ona karşı koymak imkânsız oldu.”⁶⁷*

Aynı yazar diğer bir yerde, Bem bölgesi hükümdarı olan Emir Sabık Ali Sahl'ın, Dinar Kirman'a gelmeden önce Oğuzlarla yaptığı savaşta 700 kişiyi esir aldığını söylemiştir. Ancak bir sene sonra 1186'da Dinar'ın 80 kişilik birliğine karşı aciz olmuştur. Bunun gibi olaylara bakılırsa Dinar'ın hakikaten de

⁶⁵ el-Kirmani, a.g.e., s. 21-22.

⁶⁶ el-Kirmani, a.g.e., s. 44-45.

⁶⁷ el-Habizi, a.g.e., s. 160.

kahramanlığı dillere destan olmuş ve kendisi gelmeden önce Kirman'da yerli hükümdarlar üzerine korku salmıştır.⁶⁸

2.7. Ordu ve Savaşları

Eski Türklerde diğer milletlerden farklı olarak askerlik sadece özel bir meslek değildi. Şahsını, ailesini ve malını korumak isteyen herkes asker olarak yetişmek zorundaydı.⁶⁹ Gerçekten de yaşadıkları tabiat iklimi ve hayat tarzları gereği daima savaşa hazır olmaya gerek duyan Türk aileleri, çocuklarını erken yaşlardan itibaren askeri eğitime tabi tutmak zorundaydılar. Bu yüzden yetişkin her birey birer savaşçı vasıflarını taşımakta olup her boy kendi varlığını devam ettirebilecek bir birlik oluşturabilirdi. Oysaki diğer milletlerde askerlik özel bir meslek görüldüğünden dolayı bozguna uğramış ordu dışında Türklere karşı koyabilecek güç bulunmuyordu. Aksine Türklerde, her boyun çadır başına bir cesur savaşçısı kendi ailesinden beslenerek her daim savaşa (savunma/saldırma) hazırды. Nitekim Oğuzların Sultan Sancar ile yaptığı savaştan önce, Sultanın raiyyeti (halkı) olarak vergiye tabi oldukları zaman yıllık 24 bin koyun vermek zorundaydılar. Bu da onların sayılarının, kaynaklarda verilen 40 bin çadırdan daha az bir rakamda olduğunu göstermektedir.⁷⁰ Öte yandan Oğuzlar savaşmaktan çekindikleri için Sultana iki kez ağır teklifte bulunmuşlardır. Birincisi Emir Kumaç'a her çadır başı 200 dirhem vermeyi teklif etmişler. İkincisinde ise Sultan Sancar'a 100.000 dinar önermişlerdir.⁷¹ Buna binaen eğer tahmin yürütmek gerekirse, her dinarın yaklaşık 10 dirhem değerinde olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla önerilen rakamın, dirhem değeri 1 milyon dirhem olmalıydı. Bu da her çadırın 200 dirhem vermesine denktir ki, bu takdirde Oğuz çadırlarının sayısı 5000-10.000 arasında bir rakam olmalıdır. Nitekim Emir Kumaç'ın oğlu ile birlikte 10.000 kişilik bir ordu düzenleyip Oğuzların üzerine yürüdüğü ve yenildiği göz önünde tutulursa yürütülen tahminin gerçeğe yakın olduğu anlaşılır.

Türklerde savaş ve gerekli harp aletlerinin başında at ve silâh geliyordu. Onların savaşlarındaki başarıları, bu iki aracı çok iyi kullanmalarından kaynaklanmaktaydı.⁷² Bunların farkında olan Dinar orduya ve savaş teçizatına önem vermekteydi. Afdaleddin bu meselenin paraya dayandığını anladığı için Melik Dinar'ın hazineye önem verdiğini şöyle yorumlamaktadır: "*Padişahın hazine*

⁶⁸ el-Habizi, *a.g.e.*, s. 161.

⁶⁹ Koca, *a.g.m.*, s. 1467.

⁷⁰ Sümer, *a.g.e.*, s. 113-114.

⁷¹ Sevim, *a.g.e.*, s. 281.

⁷² Koca, *a.g.m.*, s. 1468.

biriktirmekten başka çaresi yoktur. Orduyu güçlü tutabilmek ve askerlerin gönlünü almak için hazinenin bol olması gerekir. Zira başka toprakları zapt etmek ve güçlü düşmanı yenilemek ancak güçlü ordu ile gerçekleşir.”⁷³

Bu konuda kaynak kıtlığından detaylı bilgiler vermek zordur. Ancak mevcut kaynaklar üzerinden yola çıkarak şöyle bilgilere rastlanmak mümkündür.

A.Savaş silahına ilgi

B.Silah kullanma

A. Savaş silahlarına ilgi

Ok ve yay savaşın kaderini belirleyecek derecede önemlidir. Türkler, bu silahları çok iyi derecede kullanabildikleri için çok uzak mesafeden düşmandan alabilecekleri en ufak bir tehdit olmadan karşısındakini bertaraf etmeyi iyi biliyorlardı. İşte çocukluktan haşır neşir oldukları bu silaha başka bir ilgileri vardı. Nitekim Dinar da yukarıda bir parçası aktarılan olayda kaleyi kuşattıktan sonra yüzüne ok isabet etmiştir. Bu olaydan sonra kaledeki herkesi özgür bırakarak af fermanı vermiştir. Oysaki herkes büyük bir katliam beklerken, kimseye bir ok bile harcatmadan, kimsenin de zarar görmesine izin vermeyen Dinar, ok atan çavuşu huzuruna çağırmıştır. Dinar, huzuruna çıkan çavuşa yayın kalitesinden ve sertliğinden sormuştur. İşte bu kadar kısa bir bilgiden anlaşılan, acı ve kan içinde olan Dinar'ın o soruyu iletmekten niyeti ok ve yayın önemini göstermektedir.⁷⁴

B. Silah kullanma

Silah kullanımı kadar, üretiminde kullanılan malzemenin kalitesi de önemlidir. Savaşlarda ele yatkın olması, kullanım kolaylığı ve darbelere dayanıklı olması şarttır. Ayrıca iyi bir savaşçı mücadele esnasında gerekirse birden fazla silah türüyle savaşabilmelidir. Zira savaş meydanında olası durumlarda bazen aynı silahla cenk etmek veya geri çekilmek mümkün olmayabilir. Ayrıca taktik gereği silah değiştirmek zaruri olur. Örneğin; kılıçla yakın mesafeden cenk edilirken düşman askerleri geri çekilerek sizi pusuya düşürebilir. Bu nedenle savaşçı daha fazla ilerlemeden mızrak veya ok gibi silahlarla saldırıya geçmelidir. Bu nedenle iyi bir savaşçı birden fazla silah türüyle savaşarsa anında savaşın kaderini değiştirebilir. Dolayısıyla birden fazla silah türüyle savaşabilen cengâverleri olan bir ordu, sayısı az olsa bile, her savaşçısı bir kişinin yapabileceklerinden daha fazlasını yapar ve ordunun uygulamada, düşmana karşı kendi sayısının iki veya üç katı etki yaratabilir.

⁷³ el-Kirmani, *a.g.e.*, s. 36.

⁷⁴ *a.g.e.*, s. 22; el-Habizi, *a.g.e.*, s. 164.

İşte çocukluk yıllarından beri akıncı ve savaşçı olan Türk komutanı Melik Dinar'ın iyi bir askeri eğitim aldığı görülmektedir. Öyle ki savaş meydanlarında hiç pes etmeden başarıyı kazanmayı iyi biliyordu. Bu başarıları, uzun yılların savaş tecrübeleri ve kendisinin iyi bir savaşçı olmasına borçlu idi. Dinar birden fazla silah türüyle savaşmayı iyi biliyor ve o silahları ustaca kullanıyordu. Daha önce belirtildiği üzere Melik Dinar savaşlarda iyi kılıç sallardı ve bu kabiliyetine hem ordusu hem de düşmanları hayranlık duyardı. Ayrıca Dinar'ın ok ve yaydan iyi anladığı ve kullanabildiği görülmektedir. Ayrıca Dinar'ın ustaca mızrak attığına da kaynaklarda rastlamak mümkündür. Örneğin; Muhammed b. İbrahim, eserinde Mücahit Oğullarının isyan olaylarını kaydederken Dinar'la isyancılar arasında vuku bulan savaş şöyle özetlemektedir: “31 Ekim 1188 yılında Pazartesi günü (Dinar maiyetinde olan birliğiyle beraber) Raver'e doğru hareket ettiler. Zira Yezd gulamları Kubenan'ı (Kubenan) ele geçirdikten sonra Raver'i zapt etmek niyetindeydiler. Kasımın 3'ü Perşembe günü 150 kişilik hepsi demir zırhlar giyinmiş bir birlik Dinar ile karşılaştılar. Dinar'ın maiyetinde olan birliğin sayısını az görünce cesaretlendiler ve hamle ettiler. Ancak yenilgiye uğradılar. Ardından Dinar bir Mızrak istedi ve Yezd birliğinin en meşhur savaşçısını tek bir atışla öldürdü. O, ölünce düşman birliği tamamen bozguna uğradı ve Kubenan'a kaçtılar.”⁷⁵

SONUÇ

Türklerin, “atlı-göçebe” hayat tarzının gereği, yetişen her birey, cesur, alp ve güçlü bir savaşçı olarak yetişmekteydi. Zira Orta Asya'nın bozkır tabiat ve ikliminin zor koşulları ile daima mücadele edebilen insan tipi bu vasıflara sahip olmalıydı.

Melik Dinar da bozkır sahasının yetiştirdiği insan tipiydi. O, Horasan'a gelmeden önce Maverâ ün-Nehir bölgesinde 20.000 kişilik bir birliğe komutanlık yapmıştı. Böylece ömrünün çoğu savaşlar, akınlar ve yönetimle geçen Oğuz komutanı Melik Dinar, 50'li yaşlarında Kirman'a gelince, kısa sürede burayı tamamen idaresi altına almayı başardı. Filhakika söz konusu Melik Dinar'ın karakteri incelendiğinde, onun ne kadar başarılı bir lider olduğu anlaşılır.

Melik Dinar'ın ne kadar bilgili ve donanımlı olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. O, yüksek kavrayışlı, ileri görüşlü, üstün zekâlı, marifetli ve dirayetli bir lider idi. Onun meclisi, hep ulema (bilim adamları) ve sanatçıların olduğu bir meclisti. Dinar, zulme karşı, merhametli, adaletli, erdemliydi. O, böyle üstün ahlaki özellikleri sözde değil uygulamada da göstermişti.

⁷⁵ el-Habizi, a.g.e., s. 170.

Melik Dinar'ın bir devlet başkanı statüsünde adaletli bir hükümdar olduğu, kendi döneminde yazılan kaynaklardan oldukça daha sonra kalem alınan kaynaklardan da anlaşılmaktadır. Nitekim Kirmanlı Muhammed b. İbrahim, Oğuzlara karşı kin tutmasına rağmen, Dinar'ın adaletli bir hükümdar olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, kendi döneminde yazılan *İkd ul-Ûla'* da, Dinar'ın adaletli olduğunu ispatlayan deliller sunularak bu konu kaydedilmiştir.

O, Kirman'a gelince çoğu savaşılar bizzat katılıp, komutayı ele almıştı. Aynı Afdaledin'in söylediği gibi, yatağı atının sırtı ve yastığı ise kalkanı olmuştur. Melik Dinar cesur bir komutan olarak bu özelliğini birkaç savaşta sergilemişti. O, sadece iyi savaşmıyor aynı zamanda siyahdan ve ordu düzeninden de iyi anlıyordu.

Türk İslam devlet alametlerinden çoğu Melik Dinar'ında kurduğu devlette mevcut idi. Böylece onun kurduğu bu devlet, meşru bir Türk devleti olarak kabul edilebilir. O, ideal bir Türk devlet başkanı özelliklerine kısmen sahipti. Dolayısıyla yaklaşık 10 yıl süren hükümdarlığında sağlayabildiği huzur, refah ve düzen ile Kirman tarihine kazınmış bir dönem olarak anılabilir.

Nitekim eğer hastalıktan erken vefat etmeseydi adını büyük bir Türk Devleti olarak Türk tarihi sayfalarına yazmış olurdu. Muhtemelen bu devletin adı ise "Dinarlılar", "Al-Dinar" veya "Dinar Oğulları" olarak kaydedilecekti.

KAYNAKÇA

- Atçeken, Zeki & Bedirhan, Yaşar, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Eğitim Yay., Konya 2012.
- Ayan, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi, İstanbul 2013.
- el-Gerdizi, *Zeynül-Ahbar(Tarih-i Gerdizi)*, nşr. Abdulhayy Habibi, Doyay-e Ketab, Tahran 1363 h.ş.
- el-Habizi, *Selcukiyan ve Guzz der Kirman*, nşr. Mohammad Ebrâhîm Bâstânî Pârîzî, Ketabfroushi Tahuri, Tahran 1343 h.ş.
- el-Hâfi, *Coğrafya-i Hafız Ebru*, nşr. Sadık Seccadî. c. 3, Miras-i Mektub, Tahran 1378 h.ş.
- el-Hüseyni, *Zübdetü't Tevarih*, Farsçaya Çev. Ramazan Ali Ruhullahi, İl-i Şahseven Bağdadi, Tahran 1380 h.ş.
- el-Kirmani, *İkd ul-Ûla lil-Mûkif-il Âla*, Neşriyat-i Husn-i Mutun-i Edebiyat-i Farsi 2, Tahran 1340 h.ş.
- Koca, Salim, "İdeal Bir Türk Hükümdarı ve Başkomutanı Olarak Oğuz Kağan", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Konya Ağustos 2011, s. 75-116.
- , *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, Kişisel, Giresun 1997.
- , "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı", *Türkler*, c. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 823-844.
- , "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat", *Türkler*, c. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 147-162.
- Köymen, Mehmet Altay. "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İsyanı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.5, S.2, Ankara 1947, s. 563-660.
- Meisami, Julie Scott, *Persian Historiography*, Farsçaya Çev. Mohammad Dehghani, Mahi Neşr, Tahran 1391 h.ş.
- Merçil, Erdoğan, *Kirman Selçukluları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- el-Nişaburi, *Selçukname*, Golaleh Khaver, Tahran 1332 h.ş.
- el-Ravendi, *Rahatü's Sudur ve Âyetü's Sürur*, nşr. Muhammed İqbal ve Mucteba Minevi, Emir Kebir, Tahran 1364 h.ş.
- Sevim, Ali & Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, Ankara Üniversitesi DTCF, Ankara 1972.
- el-Şebankare, *Mecme ül-Ensab*, nşr. Mir Haşim Muhaddis, Emir Kebir, Tahran 1363 h.ş.

